

ԶԱՐՈՒՀԻ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

*ԵՊՀ հայ արվեստի տեսության և
պատմության ամբիոն*

ԶՎԱՐԹՆՈՑԻ ԽՈՐՀՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԵՐՊԱՐԸ

(Պատկերաքանդակների մեկնաբանման հարցի շուրջ)

Զվարթնոցի տաճարը վաղ միջնադարյան հայ ճարտարապետության թերևս ամենահայտնի հուշարձանն է: Այն հանդիսացել է իր ժամանակի լավագույն կառույցը թե՛ ճարտարապետական հորինվածքի, թե՛ կոնստրուկտիվ լուծումների, թե՛ դեկորատիվ հարդարման, թե՛ խորհրդաբանական իմաստավորման առումով: Զվարթնոցի տաճարը կարևորվել և գնահատվել է դեռ ժամանակակիցների կողմից, որի մասին են խոսում հուշարձանի մասին թողած նրանց հիշատակումները (Սեբեոս, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Ասողիկ): Այդ են վկայում նաև Զվարթնոցի հորինվածքը վերարտադրող մի շարք եկեղեցիները՝ Բանակի տաճարը Տայքում¹ և Լյակիտը Աղվանքում² (7-րդ դար), Գագկաշենը Անիում (10-րդ դար): Ավաղ, 10-րդ դարի երկրորդ կեսին Զվարթնոցի տաճարը արդեն ավերակ էր:

Հայտնի է, որ Զվարթնոցի տաճարը կառուցել է Ներսես Տայեցին իր կաթողիկոսության տարիներին՝ 642-662 թթ.: Զվարթնոցից բացի Ներսեսը ձեռնամուխ է եղել մի շարք այլ եկեղեցիների կառուցման՝ ստանալով «Շինարար» անունը: Նրա կողմից են կառուցվել Վաղարշակերտի³ և Բագավանի եկեղեցիները⁴, Դվինի Ս. Գրիգոր Մայր տաճարը (վերակառուցվել)⁵, Խոր Վիրապի փոքր եկեղեցի-ռոտոնդան⁶,

¹ Ավանդաբար համարվում էր, որ Տայքի Իշխանի տաճարը նույնպես զվարթնոցատիպ է եղել, սակայն, համաձայն վերջին ուսումնասիրությունների, այն ունեցել է այլ հորինվածք: Տե՛ս 30-րդ հղումը:

² Աղվանքի զվարթնոցատիպ տաճարը նույնպես նվիրված էր Ս. Գրիգորին և, ինչպես հայտնում է Մովսես Կաղանկատվացին, Վարազ Տրդատը՝ երկրի կառավարիչը, իր հոգևորականներից մեկին՝ Բսրայելին, ուղարկում է Հայաստան՝ Լուսավորչի մատույններից խնդրելու: Տե՛ս **Մովսես Կաղանկատվացի**, Պատմություն Աղվանից Աշխարհի (թարգմ. և ծանոթագրությունները Վ. Առաքելյանի), Երևան, 1969, էջ. 267:

³ Վաղարշակերտը նույն Ալաշկերտն է՝ պատմական Այրարատ նահանգի Բագրևանդ գավառի կենտրոնը: Ներսես կաթողիկոսը այստեղ կառուցել է Կաթողիկե Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որը դառնում է եպիսկոպոսական աթոռանիստ կենտրոն:

⁴ Համաձայն աղբյուրների՝ Վաղարշակերտի և Բագավանի եկեղեցիները Ներսեսը կառուցել է դեռ իր եպիսկոպոսության տարիներին: Տե՛ս **Мнацаканян С. Х.**, Звартноц. Памятник армянского зодчества VI-VII веков. М., 1971, с. 8.

⁵ Դվինի Մայր տաճարը ավանդաբար համարվում է վերակառուցված Սմբատ Բագրատունու կողմից, և այդ աշխատանքները շարունակվում են մինչև Կոմիտաս կաթողիկոսի գահակալության տարիները՝ 608-628 թթ. (Կ. Ղաֆադարյան, Վ. Հարությունյան), սակայն նորագույն ուսումնասիրությունների համաձայն՝ վերակառուցումը իրականացվել է 640-ական թվականներին Ներսես կաթողիկոսի կողմից (Ա. Ղազարյան): Այն միտքը, որ Զվարթնոցում և Դվինում նույն վարպետներն են աշխատել, առաջին անգամ առաջ է քաշել Կ. Ղաֆադարյանը՝ վկայակոչելով այդ հուշարձանների արտաքին սյունակամարաշարերի նմանությունները: Տե՛ս **Ղաֆադարյան Կ.**, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները. հ.1, Երևան, 1952, էջ 82-90:

⁶ Խոր Վիրապի եկեղեցի-ռոտոնդան կառուցվել է մինչև Զվարթնոցը՝ մոտավորապես 641-43 թթ.: Նրա

Գառնիի տաճարը, Տայքում՝ Օլթիի փոքր օկտագոն եկեղեցին⁷, Բանակի և Իշխանի տաճարները⁸:

7-րդ դարի հայկական ճարտարապետական կոթողների շարքում Զվարթնոցն ուրույն տեղ է գրավում: Այն հանդիսանում էր տաճար-մարտիրիոն, որտեղ ամփոփված էին Գրիգոր Լուսավորչի մասունքները: Տաճարի կառուցումը պայմանավորված էր Հայաստանում Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքի լայն տարածմամբ⁹: Պատահական չէր տաճարի կառուցման համար ընտրված վայրը: Համաձայն ավանդության՝ այստեղ էր տեղի ունեցել Տրդատ Մեծի և Գրիգոր Լուսավորչի հանդիպումը Ս. Գրիգորի Վիրապից ելնելուց հետո¹⁰:

Լուսավորչի մասունքները տաճարի մեջ ամփոփելու գաղափարը, որ գալիս էր վաղ քրիստոնեական ավանդույթներից, հիրավի, որոշիչ դեր է ունեցել կառույցի ընդհանուր հորինվածքի, ինչպես նաև արտաքին և ներքին հարդարանքի ձևավորման հարցում:

Զվարթնոցի ծավալա-տարածական հորինվածքի հիմքում ընկած էր ռոտոնդայի և քառակոնք (տետրակոնիս) ձևերի համակցությունը, արտաքինից այն բրգաձև էր, եռահարկ, որն իր նախադեպը չունեցող հայկական ճարտարապետության մեջ:

Կլոր հատակագծով (բազմանիստ) շինությունները մինչ քրիստոնեական, ինչպես նաև վաղ քրիստոնեական ժամանակաշրջանում ունեին մեմորիալ նշանակություն¹¹՝ հանդիսանալով դամբարաններ կամ մատուռներ¹²: Նման հորինվածք ունեին նաև քրիստոնեական գլխավոր սրբատեղիներ՝ Ս. Հարության տաճարը՝ կառուցված Քրիստոսի գերեզմանին Կոստանդինոս կայսեր կողմից: Հենց այս՝ քրիստոնյաների համար սրբազան կառույցի կերպարն է, որ վերարտադրվել է Զվարթնոցի տաճարում Ներսես կաթողիկոսի կողմից:

վերակազմությունը կատարել է Ս. Խ. Մնացականյանը՝ համաձայն արաբ ճանապարհորդ Ալ-Մուկաֆիսի նկարագրության: Տե՛ս **Мнэцаканян С. Х.**, Звартноц. с. 30, 41, ил. 20, примечание 57.

⁷ Չնայած այն բանին, որ Օլթիի վերակառուցվել է վեց խորան եկեղեցու 1032 թ., այնտեղ պահպանվել է Ներսես կաթողիկոսի կողմից թողած հունա-հայկական արձանագրությունը: Տե՛ս **Edwards R.**, Medieval architecture in the Oltu- Penek Valley. // *Dumbarton Oaks Papers*, №39, 1985, p.21-23.

⁸ Տայքի եկեղեցիները կառուցվել են 653-659 թթ. ժամանակահատվածում, երբ Ներսեսը ժամանակավորապես «աքսորված» էր իր ծննդավայր:

⁹ Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը լայն տարածում է գտնում հատկապես 7-րդ դարում: Այդ ժամանակ է, որ Գրիգոր Մամիկոնյանի ջանքերով Հայաստան են բերվում Լուսավորչի մասունքները և դրվում Զվարթնոցի տաճարում: Տե՛ս **Арутюнова-Фиданян В. А.**, Повествование о делах армянских. VII в. Источники и время. М., 2004, с. 55-56, 203-207. Դա են վկայում Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված եկեղեցիները՝ կառուցված ոչ շուտ քան 7-րդ դարում: Տե՛ս **Асратян М.**, Армянская архитектура раннего христианства. М., 2000, ил. 146, 150, 164.

¹⁰ Ակնհայտ է, որ Ներսես կաթողիկոսը մեծ նշանակություն էր տալիս Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման փաստին և իր նախաձեռնած կառույցները կապում Գրիգոր Լուսավորչի, Տրդատի և ընդհանրապես քրիստոնեության գաղափարի հետ (Խոր Վիրապը՝ Լուսավորչի բանտարկման գուրը, Զվարթնոցը՝ Լուսավորչի և Տրդատի հանդիպման վայրը, Բագավանը՝ Լուսավորչի կողմից Տրդատի և արքայական ընտանիքի մկրտման վայրը, Գառնին՝ Խոսրովիդուխտի՝ Տրդատի քրոջ և Լուսավորչի աջակցի դամբարանը):

¹¹ **Grabar A.**, Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique. Paris, 1946, Vol. I, p. 27-32, 204-313; **Krautheimer R.**, Early Christian and Byzantine Architecture. London, 1965, p. 17-65.

¹² Այդ իմաստով հետաքրքրություն են ներկայացնում հայկական երկու հուշարձան՝ Փարաքարի կլոր դամբարանը (մ.թ. ա. 1-ին դարի երկրորդ կես) և Բարեկամավանի դամբարանը (6-րդ դ.):

Առաջին անգամ Չվարթնոցը Ս. Հարության տաճարի հետ համադրել է Ս. Մնացականյանը¹³։ Նմանապես Լ. Դուրնովն, հիմնվելով Չվարթնոցի ներքին որմնակամարաշարի¹⁴ վերլուծության և ձեռագրերի խորանների ձևերի հետ համեմատության վրա, արտահայտել է այն կարծիքը, որ կամարաշարը պատկերագրորեն գալիս է Երուսաղեմի Ս. Հարության տաճարից¹⁵։ Կատարելով Չվարթնոցի և Ս. Հարության տաճարի համեմատական վերլուծությունը՝ Ա. Ղազարյանը համոզիչ կերպով ցույց է տվել, որ, իսկապես, Չվարթնոցի տաճարը իր ծավալա-տարածական հորինվածքով և արտաքին հարդարման ընդհանուր սկզբունքով, ինչպես նաև դեկորատիվ մի շարք տարրերով, սերում է Տիրոջ Գերեզմանի վրա կառուցված ռոտոնդայից¹⁶։

Չվարթնոցի արտաքին հարդարման հիմնական մոտիվներից մեկը որմնակամարաշարն է, որը շրջանցում է տաճարն ամբողջությամբ՝ զարդարելով նրա երեք հարկաբաժինները։ Առաջին հարկում զույգված սյուներ են, իսկ երկրորդում և երրորդում՝ մեկական։ Այս որմնակամարաշարը, որը պատկերագրական և խորհրդաբանական առումով սերում է Ս. Հարության տաճարի սյունասրահից¹⁷, Չվարթնոցում ստանում է լիովին դեկորատիվ լուծում և հետագայում վերածվում հայկական տաճարների արտաքին հարդարման ամենասիրված և, կարելի է ասել, պարտադիր էլեմենտներից մեկը հատկապես 11-13-րդ դդ.¹⁸։

Եվ այսպես, Չվարթնոցը իր կերպարով նույնանում էր ժամանակի գլխավոր սրբավայրի՝ Երուսաղեմի Քրիստոսի գերեզմանի վրա կառուցված Ս. Հարության տաճարի հետ, որը, համաձայն ժամանակակիցների նկարագրության և բյուզանդագետների վերակազմության, բրգաձև, եռամաս (եռահարկ) ռոտոնդա էր, որի ներսում գտնվող Քրիստոսի գերեզմանը շրջապատում էր բաց սյունասրահը¹⁹։

Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել նաև, որ Ս. Հարության տաճարի սյունասրահը զարդարված է եղել հյուսվածքավոր խոյակներով, այն էլ երկմաս՝ նման Չվարթնոցի խոյակներին։ Հյուսվածքավոր զարդանախշերով խոյակները լավ հայտնի էին 5-6-րդ դդ. բյուզանդական եկեղեցական կառույցներում²⁰, սակայն կիրառված լինելով հատկապես Ս. Հարության տաճարում՝ ձեռք են բերում խորհր-

¹³ Мнацаканян С. Х., Звартноц, с. 45.

¹⁴ Որմնակամարաշարով հարդարված էին ինչպես արտաքին երեք հարկաբաժինները, այնպես էլ առաջին հարկաբաժինը ներսից, ընդ որում, եթե արտաքինից կամարները կիսակլոր էին, ապա ներսից իրար էին հաջորդում կիսակլոր և եռանկյունաձև կամարները։

¹⁵ Дурново Л. А., Стенная живопись в Аруче. // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 1, 1952.

¹⁶ Казарян А. Ю., Ротонда Воскресения и иконография раннесредневековых храмов Армении. // Восточнохристианский храм. Литургия и искусство. С-Пб., 1994.

¹⁷ Казарян А. Ю., Ротонда Воскресения.. с.107-120.

¹⁸ Казарян А. Ю., Фасадная аркатура армянских и грузинских церквей VII-XI вв. Структурные отличия и взаимосвязь традиций. // Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները։ Գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2003.

¹⁹ Ս. Հարության տաճարը կառուցել է Կոստանդինոս կայսրը, որը հիմնովին վերանորոգել է Երուսաղեմի Մոդեստես պատրիարքը 614-629 թթ. և այն կանգուն է մնացել մինչև 1009 թ.։ Wilkinson J., The Tomb of Christ. An Outline of its Structural History. // Levant. Vol. IV, London, 1972; Беляев Л. А., Христианские древности. С-Пб., 2000, с. 31-40, там же вся библиография по этому вопросу.

²⁰ Кондаков Н., Археологическое путешествие по Сирии и Палестине. С-Пб., 1904, ил. 28, 32, 39, 45; L'art Copt en Egypte. Gallimard, 2000, fig. 82.

դաբանական իմաստ ու նշանակություն և դրանով հանդերձ տարածում գտնում քրիստոնեական տարբեր կառույցներում, այդ թվում նաև՝ Զվարթնոցի տաճարում: Փաստորեն, հյուսված խոյակները, հետևաբար՝ հյուսվածքավոր զարդատարրերը ընդհանրապես, առաջին անգամ ի հայտ են գալիս հենց Զվարթնոցում և լայն տարածում գտնում հայկական մի շարք այլ տաճարների արտաքին հարդարանքում՝ Դվին, Բանակ, Թալինի Կաթողիկե և այլն²¹:

Զվարթնոցը նույնանում է Ս. Հարության տաճարի հետ նաև իր ֆունկցիոնալ նշանակությամբ՝ հանդիսանալով սրբազան մասունքներն ամփոփող տաճար-մարտիրիոն: Ինչպես Ս. Հարության տաճարի կենտրոնում, Զվարթնոցում նույնպես գտնվում է կիսագետնավոր կրիպտա²²՝ շրջապատված բաց սյունասրահով (Զվարթնոցում՝ քառակոնք սյունասրահով), որտեղ ամփոփված էին Լուսավորչի մասունքները²³:

Զվարթնոցի մարտիրիոն լինելու գաղափարն են հաստատում տաճարի չորս հիմնական մույթերը պսակող արծվախոյակները: Հայտնի է, որ դեռ անտիկ ժամանակաշրջանում այդ թռչունը խորհրդանշում էր հարության գաղափարը²⁴, և այդ է պատճառը, որ վաղ միջնադարում Քրիստոսին նույնացնում էին նաև արծվի հետ: Հարության և հավերժության գաղափարն են արտահայտում արծիվների պատկերները քրիստոնյա Եգիպտոսի Էլ-Բագավատի դամբարան-մատուռներում (թևատարած արծիվները պատկերվում են առազաստներում)²⁵, ինչպես նաև գերեզմանային կոթողների՝ ստելաների վրա²⁶:

Սակայն անդրադարձը պաղեստինյան սրբավայրերին չի սահմանափակվում միայն Ս. Հարության տաճարի կերպարով: Վերջին տարիների ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ Ներսես կաթողիկոսի կողմից իրագործվել է մի ամբողջական ծրագիր, որի հիմքում ընկած էր Սուրբ Երկրի կարևորագույն սրբավայրերի (սրբավայրերի կերպարների) փոխադրումը Հայաստան²⁷, մի երևույթ, որ ընդհան-

²¹ Ելնելով սրանից՝ կարծում ենք, որ Դվինի խոյակը, թեև վերագրվում է 6-րդ դարին, սակայն ավելի հավանական է թվագրել 7-րդ դարով՝ Ներսես կաթողիկոսի կողմից կատարած շինարարական աշխատանքների շրջանով:

²² Այս իմաստով մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Թալինի մեծ եկեղեցու կենտրոնում գտնվող գուբը, որը նույնպես կարող էր կրիպտա լինել, մանավանդ, եթե հաշվի առնենք, որ իր եռակոնք հորինվածքով այն նույնանում է Դվինի Մայր տաճարի հետ և պատկերագրորեն կապվում Բեթղեհեմի Ս. Ծննդյան տաճարի հետ: Տե՛ս 30-րդ հղումը:

²³ Համաձայն Ս. Մնացականյանի՝ այս կրիպտայի վրա վեր էր խոյանում սյունը, որտեղ պահվում էին Ս. Գրիգորի մասունքները: Տե՛ս **Мнацаканян С. Х.**, Звартноц. с. 29.

²⁴ Համաձայն ուշ անտիկ պատկերացումների՝ երբ արծիվը ծերանում է, նա բարձրանում է դեպի արևը և ընկղմվելով սրբազան աղբյուրի մեջ՝ վերակենդանանում: Տե՛ս *Мифы народов мира*, т. II, М., 1982, с. 260.

²⁵ Օրինակ՝ Էլ-Բագավատ, մատուռ № 7:

²⁶ *L'art Copt en Egypte*. Gallimard, 2000, fig. 118, 120, 121.

²⁷ Հայտնի է, որ Հայաստանը սերտ կապեր ուներ Սուրբ Երկրի հետ, և նրա սրբավայրերը բազմիցս հիշատակվել են հայ պատմագրության մեջ: Տե՛ս **Мкртычян Л. Х.**, *Армянские источники о Палестине V-XVIII вв.*, М., 1991. Պաղեստինյան սրբավայրերը արտացոլում են գտել նաև գեղանկարչության մեջ. հայկական վաղ ձեռագիր գրքերում պատկերված տաղավարիկը խորհրդանշում է Ս. Հարության տաճարը, իսկ Տեկորի եկեղեցու խորանում եղել է տաճարի պատկեր (համաձայն Ն. Մառի) բազմաթիվ ճախրող քերվբեներով (համաձայն Յ. Ստրժիգովսկու), որ խորհրդանշել է Ս. Հարության տաճարն ու Երկնային Եկեղեցին:

րապես տարածում ուներ քրիստոնյա աշխարհում²⁸: Ինչպես ցույց է տվել Ա. Ղազարյանը, Ջվարթնոցը վերաբաղում էր Ս. Հարության, իսկ Դվինի Մայր տաճարը՝ Բեթհեղեմի Ս. Ծննդյան տաճարը²⁹: Ավելին, իր «աքսորի» տարիներին հայրենի Տայքում Ներսեսը մեկ անգամ ևս կրկնում է այս ծրագիրը՝ կառուցելով երկու հայտնի տաճարներ՝ Բանակը՝ Ս. Հարության կամ արդեն Ջվարթնոցի, Իշխանը՝ Ս. Ծննդյան կամ Դվինի տաճարների օրինակով³⁰:

Ջվարթնոցը նոր խոսք էր ոչ միայն ճարտարապետական կառույցի առումով, այլև իր արտաքին ու ներքին հարդարանքով: Համաձայն ուսումնասիրությունների՝ Ջվարթնոցի պատերը (ոչ ամբողջությամբ) հարդարված են եղել որմնանկարով, իսկ խորանը՝ խճանկարով, որտեղ օգտագործվել է ոսկեգույն սմալտա³¹: Խճանկարը, որից հասել են միայն խաչը պատկերող դրվագներ (ամբողջությամբ միայն մեկը), հանդիսացել է զարդագոտու մաս: Իսկ հայտնաբերված որմնանկարի դրվագները իրենցից ներկայացրել են մարմարի ֆակտուրայի նմանակում³²: Ամենայն հավանականությամբ Ջվարթնոցում փորձ է արվել նմանակել բյուզանդական տաճարների ներքին հարդարանքի մաս կազմող մարմարյա պատերը³³: Կարելի է միայն երևակայել, թե ինչ ուժեղ ներգործություն է ունեցել տաճարը ներս մտնողների վրա՝ հաշվի առնելով ներքին շքեղ հարդարանքն ու առատ լուսավորությունը, որ ներս էր թափանցում բազմաթիվ պատուհաններից:

Ջվարթնոցի տաճարում է, որ առաջին անգամ ճարտարապետական հորինվածքն ու նրա արտաքին հարդարանքը ստանում են ներդաշնակ և համալիր լուծում՝ ի հայտ բերելով տաճարի հարդարման բոլորովին նոր սկզբունք: Այն պայմանավորված է, ինչպես վերը նշվեց, դեկորատիվ որմնականարաշարերի կիրառմամբ: Արտաքին հարդարման մյուս կարևոր բաղադրիչը Ջվարթնոցի քանդակազարդ գոտին է:

Հարկ է նշել, որ Բյուզանդիայում ընդհանուր առմամբ չի դրվել տաճարի արտաքին հարդարման խնդիրը, սակայն եթե անդրադառնանք կայսրության արևելյան տարածքներին՝ Փոքր Ասիայի արևելյան մասին, Պաղեստինին, Եգիպտոսին և Սի-

²⁸ Օրինակ՝ Սան Ստեֆանոյի ռոտոնդան Բոլոնիայում:

²⁹ **Казарян А. Ю.**, Крестово-купольные храмы-триконхи в зодчестве Закавказья и Византии. // Византийский мир: Искусство Константинополя и национальные традиции. Тезисы докладов Международной конференции. М., 2000, с. 24-27.

³⁰ Իշխանի տաճարի կենտրոնագմբեթ եռակոնք լինելու հանգամանքը ամբողջացնում է եռակոնք տիպի եկեղեցիների զարգացման շղթան, համաձայն որի այն ի հայտ է գալիս 7-րդ դարի հայկական ճարտարապետության մեջ և իր հետագա զարգացումն է գտնում, հանձինս Իշխանի, Տայքի և Վրաստանի 10-11-րդ դդ. մի շարք տաճարներում (Օշքի, Ալավերդիի և Քոյախիսի տաճարները), մինչև ժամանակ տարածում է գտնում նաև Բյուզանդիայում՝ Աթոս լեռան վանական կառույցներում (Մեծ Լավրայի 1002 թ., Վատոպեղի 1000 թ., Իվիրոնի 1029-30 թ. եկեղեցիները): Տե՛ս **Казарян А. Ю.**, Крестово-купольные храмы-триконхи.... с. 25-26.

³¹ **Дурново Л.**, Краткая история древнеармянской живописи. Ереван, 1957, с. 14©

³² **Дурново Л.**, Древние фрески Армении. // Очерки по истории искусства Армении. М.-Л., 1939, с. 28-29:

³³ Բյուզանդական ավանդույթների ազդեցության մասին է խոսում ոչ միայն տաճարի ներքին հարդարանքը, այլև այն, որ Ջվարթնոցում եղել է տեղադրված ամբիոն, և տաճարի կենտրոնով է անցել (շրջանցելով կրիպտան) խորանապատնեշը (templon): Այս ամենը, իհարկե, զարմանալի չէ, եթե հաշվի առնենք Ներսես կաթողիկոսի բյուզանդամետ ուղղվածությունը: Տե՛ս **Казарян А. Ю.**, Алтарная преграда и литургическое пространство храма Звартноц. // Иконостат. М., 2000.

րիային, ապա կտեսնենք, որ տաճարների արտաքին հարդարման ավանդույթը, այդ թվում նաև դեկորատիվ կիսասյուներով, զարդաքանդակներով և պատկերաքանդակներով³⁴, լայն տարածում է ունեցել³⁵: Այստեղ, անշուշտ, մեծ էր հելլենիստական ավանդույթների դերը, որոնք, շարունակվելով վաղ միջնադարում, իրենց ազդեցությունն են ունեցել նաև հայկական, ինչպես նաև վրացական հուշարձանների վրա, հատկապես եթե հաշվի առնենք Հայաստանի և վերը նշված տարածաշրջանի սերտ մշակութային առնչությունները³⁶:

Զվարթնոցի զարդագոտին բոլորում է տաճարը ամբողջությամբ՝ պսակելով առաջին հարկաբաժնի որմնակամարաշարը: Գոտին բաղկացած է իրար կցված մեծ սալերից, որոնց վրա հաջորդաբար քանդակված են խաղողի և նռան ծառաթմբեր: Քանդակագարդ գոտին աչքի է ընկնում բավականին բարձր ռելիեֆով և կատարյալ մշակմամբ, որը միանգամայն կենդանանում է արևի շոյլ լույսի ներքո:

Խաղողի և նռան պատկերները, որոնք այնքան հարազատ են հայ մարդուն և հաճախակի դիտվում են որպես ժողովրդական պատկերացումների արտահայտություն, Զվարթնոցում հանդես են գալիս իրենց խորհրդաբանական իմաստով:

Քրիստոնեական սիմվոլների շարքում առավել հայտնի է խաղողի որթը, որը խորհրդանշում է Քրիստոսին և քրիստոնեական ուսմունքը: Ի տարբերություն խաղողի՝ ավելի քիչ է հանդիպում նռան ծառը կամ պտուղը, որը կապվում է մահվան ու անորշիբիմյան աշխարհի հետ՝ սկսած դեռևս անտիկ ժամանակներից: Նռան պատկերը մեզ լավ հայտնի է Գառնիի տաճարի զարդաքիվից³⁷: Սակայն մահը, ինչպես հայտնի է, նաև նոր կյանքի սկիզբն է, և համաձայն արդեն քրիստոնեական պատկերացումների՝ նռան ծառը խորհրդանշում է նաև Դրախտային այգին: Կարելի է ասել, որ նռան պատկերը, ինչպես և խաղողը, Զվարթնոցի տաճարի արտաքին հարդարանքում արտահայտում են կրկնակի իմաստ՝ հանդիսանալով և՛ որպես մահվան ու հավերժության, և՛ որպես Դրախտային այգու խորհրդանշ:

Զվարթնոցի զարդագոտին, որ ներկայանում է իր խորհրդաբանական և գեղարվեստական մեկնաբանությամբ, լայն կիրառում է ստանում միջնադարյան Հայաստանում: Բերենք մի քանի օրինակ: Առաջինը Դվինից գտնված հայտնի բարավորի դրվագն է, որտեղ ծաղկած խաչի մի կողմում (համապատասխանաբար եղել է նաև մյուս կողմը) պատկերված է խաղողուտը, որի խոշոր ողկույզների մեջ ներկայացված են երկու կանացի ֆիգուրներ բերքահավաքի պահին: Այստեղ «բերքահավաքը» ունի սիմվոլիկ իմաստ. խաղողը Քրիստոսն է, իսկ ֆիգուրները խորհրդանշում են

³⁴ Կարևոր ենք համարում նշել այն, որ, համաձայն որոշ ուսումնասիրողների, Ս. Հարության տաճարը հարդարված է եղել նաև պատկերաքանդակներով: Այդ մասին է փաստում նաև Ս. Մնացականյանը՝ հիմնվելով Վ. Այնալովի աշխատության և Ս. Հարության տաճարը վերարտադրող որոշ պատկերների վրա: Տե՛ս **Մնացականյան Ս. Խ.**, Զվարթնոցը և նույնատիպ հուշարձանները, Երևան, 1971, էջ 129:

³⁵ **Thierry N.**, Notes sur l'un des bas-reliefs D'Alahan Manastiri, en Isaurie. // Cahiers Archéologiques, vol. XIII, 1962; **Crippa M., Zibawi M.**, L'art paléochrétien. Paris, 1998.

³⁶ **Казарян А. Ю.**, Архитектура Армении V-VI вв. и раннехристианское зодчество Капподокии, Киликии и Исаурии. // Հայաստանը և Քրիստոնյա Արևելքը: Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2000:

³⁷ Գառնիի տաճարում, որը, համաձայն Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի ուսումնասիրության, հանդիսացել է թագավորական տան սրբացված նախնիների պաշտամունքին նվիրված տաճար (героон) և քրիստոնեական ժամանակաշրջանում վերածվել է Խոսրովիդուխտի դամբարանի, ապա նռան պատկերը լավագույն արտահայտում է վերջինիս ֆունկցիոնալ նշանակությունը: Տե՛ս **Тер-Мартirosов Ф. И.**, Храм в крепости Гарни – героон, мартирий. Ереван, 1995, с. 24-31.

հավատացյալներին, որոնք «սնվում են» հավատի աղբյուրից: Հայտնի է, որ Զվարթնոցի օրինակով կառուցված Բանակի տաճարը նույնպես ունի նման զարդաքանդակ գոտի՝ խաղողի և նռան պատկերներով, որը, սակայն, վատ է պահպանվել, իսկ հուշարձանը, գտնվելով Թուրքիայի տարածքում, հասանելի չէ ուսումնասիրության համար:

Զվարթնոցի արտաքին հարդարման հետ անմիջական առնչություն ունի հայկական մեկ այլ հայտնի հուշարձան՝ Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին: Տաճարը հայտնի է իր հարուստ զարդագոտիներով, որոնցից մեզ առավել հետաքրքրական է «որթագալարի» գոտին, որ խորհրդանշում է Դրախտը³⁸: Զվարթնոցի և Ս. Խաչ եկեղեցու կապը թե՛ պատկերագրորեն, թե՛ խորհրդաբանորեն ակնհայտ է: Բավական է միայն նշել, որ Զվարթնոցի կառուցումից մոտ երեք հարյուր տարի հետո Գրիգոր Լուսավորչի մասունքները հայտնվում են Վասպուրականում, այն ժամանակ, երբ Գագիկ Արծրունին կառուցում է Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին³⁹: Նշենք նաև, որ հարդարման այս սկզբունքը կիրառվել է նաև Անիի Տիգրան Հոնենցի եկեղեցում, որի զարդագոտին հայտնի է իր բուսական և կենդանական պատկերներով:

Զվարթնոցի արտաքին հարդարանքում արտահայտված Դրախտի գաղափարը ակնհայտ է դառնում արդեն իսկ տաճարի անվանումից: «Զվարթնոցը», որ հիշատակվում է Սեբեոսի մոտ, նշանակում է «Երկնային ուժեր» կամ «Երկնային հրեշտակների դաս»՝ համաձայն Մովսես Կաղանկատվացու, մինևույն ժամանակ խորհրդանշում է Երկնային Երուսաղեմը՝ համաձայն Կոմիտաս կաթողիկոսի մեկնաբանության: Ս. Գրիգորի տաճարը՝ Զվարթնոցը, իր այս խորհրդաբանությամբ նույնպես կապվում է Ս. Հարության տաճարի հետ, որը, համաձայն Եվսեբիոս Կեսարացու, հանդիսացել է Երկնային Երուսաղեմը⁴⁰:

Սակայն, բացի համաքրիստոնեական պատկերացումներից, ինչպես նշում է Հ. Պետրոսյանը, հայկական միջնադարյան պատկերացումներում առկա էր նաև ազգային աշխարհընկալումը⁴¹: Այսպես, Խորենացին հենց Հայաստանն է նույնացնում Նոր Երուսաղեմի՝ Դրախտի հետ՝ զարդարված առաքյալների, մարգարեների և սրբերի լուսեղեն դասով⁴², իսկ Ղազար Փարպեցին Այրարատ գավառն էր համարում աստվածատուր Դրախտ⁴³, և սա պատահական չէր, քանի որ հենց այստեղ էին սկիզբ առնում դրախտային երկու գետերը՝ Եփրատը և Տիգրիսը, իսկ Նոյը՝ տնկում իր այգին⁴⁴: Ակնհայտ է, որ ստեղծելով Զվարթնոցը՝ Ներսես կաթողիկոսը առաջնորդվել է նաև այս պատկերացումներով:

Հետաքրքիր է, որ Զվարթնոցի Դրախտային այգում, բացի ավանդական ծա-

³⁸ Համաձայն Ա. Մնացականյանի մի մեկնաբանության՝ Աղթամարի որթագալարի գոտին ստեղծվել է Աստվածաշնչում առկա խաղողի վազի այլաբանական ըմբռնումների հենքի վրա: Տե՛ս **Մնացականյան Ա.**, Նոր փորձ Աղթամարի վանքի որմնաքանդակների մեկնաբանության: // Հայաստանի մշակույթի և արվեստի պրոբլեմներին նվիրված հանրապետական 5-րդ կոնֆերանսի թեզեր: Երևան, 1982:

³⁹ **Мнацаканян С. Х.**, Звартноц, с. 29.

⁴⁰ **Eusebius.** Vita Constantini. Ed. F. Winkelmann. Berlin, 1975, III:25.

⁴¹ **Պետրոսյան Հ.**, Հայ միջնադարեան պատկերացումները իդէալական կենսատարածքի եւ կենսընթացի մասին. աշխարհը որպէս այգի: // Հանդես ամսօրեայ, 1-12, 2002:

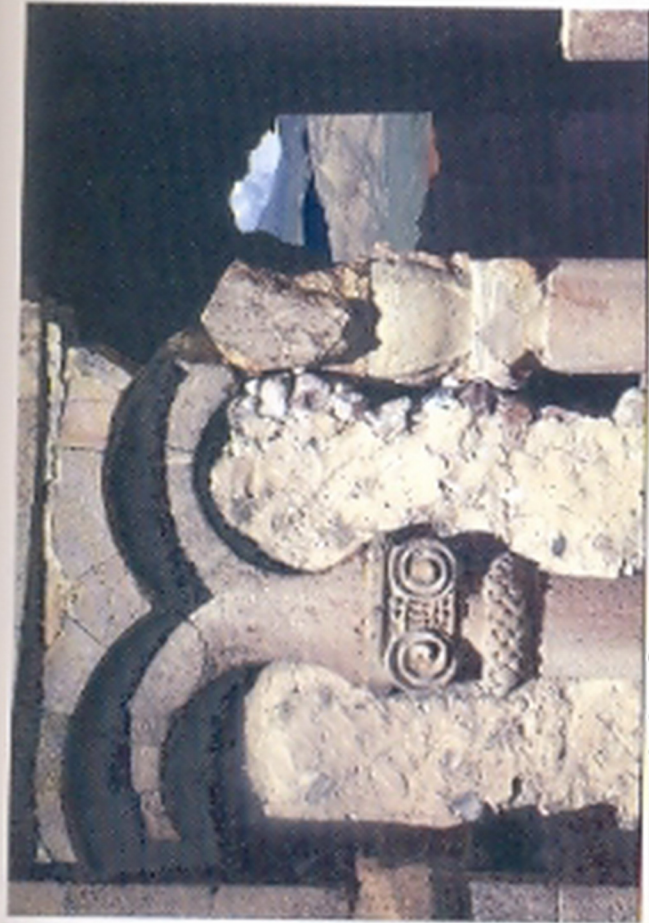
⁴² **Մովսես Խորենացի**, Սուրբ Հովհաննէին եւ նրա վկայակիցների յիշատակին եւ նրանց նահատակութեանը [նուիրում] ներբողեան՝ հրաշագարդ յօրինումածներով: // «Գանձասար», Գ, Երևան, 1993, էջ 14-15:

⁴³ **Ղազար Փարպեցի**, Պատմութիւն Հայոց եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Թիֆլիս, 1907, էջ 23-24:

⁴⁴ **Պետրոսյան Հ.**, Հայ միջնադարեան պատկերացումները..., էջ 413:

Իշխանի տաճարի խորանի սյունաշարը

Իշխանի տաճարի խորանի հատվածը

Թալինի մեծ եկեղեցու արտաքին որմնակամարաշարի հատվածը

Բանակի տաճարի ավերակները

Զվարթնոցի տաճարի ներքին տեսարաններիցի սյուների

Մարդկային դիմապատկեր
Զվարթնոցի զարդագոտու վրա

Տրդատի պատ
Զվարթնոցի զարդա

ռաթմբերից, հանդիպում ենք մարդկանց և կենդանիների պատկերների: Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում արջի պատկերը, որի ներկայությունն այստեղ նույնպես պատահական չէ: Արջը պատկանում է այն կենդանիների թվին, որոնց պաշտամունքը դարեր շարունակ գոյություն է ունեցել Հայաստանում և շարունակվելով նաև քրիստոնեական ժամանակաշրջանում՝ ստացել որոշակի վերաիմաստավորում⁴⁵: Հայաստանում արջը նույնացվել է մեռնող և հարություն առնող աստվածության հետ (Զվարթնոց)⁴⁶, մինևույն ժամանակ հանդիսացել անտառի⁴⁷ տիրակալ (Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցի)⁴⁸:

Առավել հատաքրքրական են և առեղծվածային զարդագոտու մյուս պատկերները: Զվարթնոցի Դրախտային այգու ֆոնի վրա՝ կամարների անտրվոլտներում, ոչ լրիվ հասակով տրված են մարդկային ֆիգուրներ, որոնց ձեռքերում կան գործիքներ՝ բահ, մուրճ և այլն: Ֆիգուրները հավանաբար համապատասխանել են պատի նիստերի քանակին, սակայն պահպանվել են միայն իննը:

Իր նախադեպը չունեցող այս ֆիգուրների մեկնաբանության հարցում կա երկու հիմնական կարծիք: Կարծիքներից մեկի համաձայն, որ առաջ է քաշել Բ. Առաքելյանը⁴⁹, Զվարթնոցի անտրվոլտներում պատկերված են տաճարը կառուցող շինարար-վարպետները: Համաձայն մյուս մեկնաբանության, որը պատկանում է Ս. Մնացականյանին, Զվարթնոցում պատկերված են տաճարի պատվիրատուները⁵⁰: Եթե ընդհանրացնենք այս երկու տեսակետները, ապա կարելի է եզրակացնել, որ Զվարթնոցում առկա են աշխարհիկ բնույթի պատկերներ, ինչը բոլորովին չի համապատասխանում թե՛ տաճարի խորհրդաբանական կերպարին, թե՛ դարաշրջանի մտածելակերպին: Նախ և առաջ, մեզ ստույգ հայտնի է, որ Զվարթնոցի պատվիրատուն մեկն էր՝ Ներսես կաթողիկոսը, բացի այդ, ելնելով միջնադարյան չափանիշներից, գիտենք, որ ճարտարապետ-վարպետները կամ նկարիչ-ծաղկողները երբեք չեն մեծարվել, և նրանց մասին տեղեկություններ մեզ գրեթե չեն հասել: Այս ամենը հիմք է տալիս չհամաձայնվելու վերը նշված տեսակետներից և ոչ մեկի հետ: Բայց և այնպես, պետք է նշել, որ Ս. Մնացականյանը իր մի շարք դրույթներով ընդհուպ մոտեցել է պատկերաքանդակների խորհրդաբանական մեկնաբանությանը: Մենք թույլ կտանաք անել միայն մի քանի սկզբունքային պարզաբանումներ, որոնք կամբողջացնեն պատկերների մեկնաբանությունը:

Զվարթնոցի պատկերաքանդակներից հատկապես առանձնանում է մեկը՝ հոգևորականի հագուստով, որը, մեր կարծիքով, հանդիսանում է այն հանգուցային պատկերը, որը թույլ է տալիս հասկանալ պատկերների էությունը: Հայտնի է, որ հոգևորականի պատկերը ունի արձանագրություն, որտեղ հայերեն տառերով նշված է «Հովհաննես» անունը հունացված տարբերակով՝ «Յոհան»: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ դա ավագ ճարտարապետի պատկերն է, որի հետ նույնպես չենք կարող համաձայնվել:

Մեր խորին համոզմամբ՝ Զվարթնոցի պատկերաքանդակների շարքում տեղ

⁴⁵ Тер-Мартиросов Ф. И., Медвежонок и другие персонажи армянской мифологии. Ереван, 1996, с. 8-31.

⁴⁶ Այս իմաստով հետաքրքրական է նշել, որ Բարեկամավանի դամբարանի զարդաքիվում կա արջի գլուխ, բացի այդ, արջի պատկեր հայտնի է վրացական Բոլնիսի Սիոնում (478-493 թթ.):

⁴⁷ Որտեղ «անտառը», ինչպես կտեսնենք ստորև, խորհրդանշում է նաև «այգին» և «աշխարհը»:

⁴⁸ Ինչպես դա տեսնում ենք Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու զարդագոտում:

⁴⁹ Առաքելյան Բ., Հայկական պատկերաքանդակները 4-7-րդ դդ., Երևան, 1949, էջ 73:

⁵⁰ Մնացականյան Ս. Խ., Զվարթնոցը..., էջ 131-132:

գտած հոգևորականի պատկերը ներկայացնում է Տրդատ Գ-ին: Այս իմաստով կարևորում ենք այն, որ Ներսես կաթողիկոսը իր կառույցները կապում էր Տրդատի և Լուսավորչի անվան հետ: Մյուս հանգամանքը վերաբերվում է «Յոհան» անվանը: Եթե անդրադառնանք պատմական անցյալին, ապա կարող ենք հիշել, որ Տրդատ թագավորը Լուսավորչի կողմից մկրտվելիս ստանում է «Հովհաննես» անունը⁵¹, որով նա նույնացնում է իրեն Հովհաննես Մկրտչի հետ, իսկ իր գործը՝ վերջինիս առաքելության հետ: Ի նշան այս իրադարձության՝ Բագավանում կառուցվում է Ս. Հովհաննես տաճարը⁵²:

Այն հանգամանքը, որ Հովհաննեսը պատկերված է հոգևորականի հագուստով, նույնպես իր բացատրությունն է գտնում ժամանակի պատմական անցուդարձում: Հայտնի է, որ Խորենացին շատ բարձր է գնահատել Տրդատ Գ-ին՝ անվանելով նրան «սուրբ, լուսավորության նախաշավիղ և երկրորդ նահատակ»⁵³: Ինչպես հայտնում է Խորենացին, Տրդատը ջանք չի խնայում հավատը ամրապնդելու և տարածելու համար, սակայն «շատերը, անտարբեր լինելով, դիմադրում են թագավորի կամքին» և ի վերջո «թագավորը < ... > գցում է երկրային պսակը, գնում է երկնային պսակի հետևից»⁵⁴:

Ըստ էության՝ քրիստոնեության հաղթանակը Հայաստանում ամենից առաջ հռոմեական կողմնորոշում ունեցող թագավորի և նախարարների հաղթանակն էր, որոնց հակադրված էին նրանք, ում շահերը սերտորեն կապված էին Սասանյանների հետ: Եվ արդյունքում, համաձայն ավանդության, Տրդատը կյանքի վերջին տարիներին հեռանում է Սեպուհ լեռան Այրք կոչված վայրը՝ ընդունելով հոգևոր աստիճան, որտեղ էլ թունավորվում է թշնամի նախարարների ձեռքով:

Հնարավոր է, որ Զվարթնոցի քանդակների շարքում եղել է նաև Գրիգոր Լուսավորչի պատկերը, քանի որ Ս. Մնացականյանը խոսում է հոգևորականի հագուստով մեկ այլ քանդակի մասին, բայց քանի որ պատկերաքանդակներից միայն յոթն են պահպանվել լավ վիճակում, ապա ավելի ստույգ հնարավոր չէ նկարագրել այն: Այսպիսով, առաջնորդվելով Ս. Մնացականյանի մեկնաբանությամբ, կարելի է փաստել, որ Զվարթնոցի զարդագոտում ներկայացված պատկերները ներկայացրել են երկրում հավատի ընդունման, հաստատման և տարածման ջատագովներին Տրդատի և Լուսավորչի գլխավորությամբ:

Այն հարցը, թե ինչու պատկերված մարդիկ գործիքներ ունեն իրենց ձեռքին, կարելի է բացատրել՝ ելնելով նույն խորհրդաբանությունից: Բիարկե, գործիքները ևս հանդես են գալիս այլաբանական իմաստով: Կրկին անդրադառնալով միջնադարյան աղբյուրներին՝ տեսնում ենք, որ Ագաթանգեղոսը Գրիգոր Լուսավորչին և Տրդատին ներկայացնում է որպես «շինարարների»⁵⁵՝ հավատի և Եկեղեցու կառուցողների: Գործիքների առկայությունը Զվարթնոցի քանդակներում շեշտում է հենց այս գաղափարը: Հնարավոր է, որ Ներսես կաթողիկոսին տրված «Շինարար» անունը կրում է նաև այս իմաստային երանգը:

⁵¹ **Ագաթանգեղոս**, Հայոց Պատմություն (թարգմ. և ծանոթագրությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի), Երևան, 1983, էջ 465-67; **Աճառյան Հ.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, էջ 539:

⁵² **Օրբելի И.**, Багаванский храм и его надпись. // **Օրբելի И.**, Избранные труды. Ереван, 1963.

⁵³ **Մովսես Խորենացի**, Պատմություն Հայոց (թարգմ. և ծանոթագրությունները Ստ. Մախաթյանի), Երևան, 1968, էջ 232:

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ **Мнацаканян С. Х.**, Звартноц, с. 54.

Որպեսզի ամբողջացնենք Զվարթնոցի զարդագոտու մեկնաբանությունը, որոշ գուգահեռներ անցկացնենք Աղթամարի որթագալարի գոտու հետ, քանի որ, ինչպես վերը նշվեց, այս երկու հուշարձանների խորհրդաբանական կապը ակնհայտ է:

Ինչպես Զվարթնոցում, այնպես էլ Աղթամարում տրված է Դրախտի պատկերը: Սակայն միջնադարյան խորհրդանիշները ունենին իմաստավորման մի քանի աստիճան և, ինչպես արդեն նշվեց, Դրախտի պատկերը այս հուշարձաններում հանդես է գալիս ինչպես քրիստոնեական, այնպես էլ ազգային մտածելակերպի համատեքստում:

Ինչպես նշում է Հ. Պետրոսյանը, Հայաստանում դեռ նախաքրիստոնեական ժամանակներից ի վեր այգու հիմնադրումը հանդիսանում էր թագավորների սրբազան պարտականությունը: Հայտնի է Երվանդ արքայի «Ծննդոց անտառը», նմանապես գիտենք Խոսրով արքայի անտառը, որը Փավստոս Բուզանդը անվանում է «տաճար մայրի»⁵⁶՝ շեշտելով վերջինիս սրբազան նշանակությունը: Այգին կամ անտառը խորհրդանշում էր երկիրը⁵⁷ և վերջինիս հիմնադրումը խորհրդանշում էր երկրի բարգավաճումը⁵⁸: Այդպիսի «Դրախտային անտառ» կամ «Դրախտային աշխարհ» է ներկայացված Զվարթնոցում և Աղթամարում: Աղթամարում այդ «Դրախտային աշխարհ» կառուցվում է Գագիկ Արծրունու (պատկերված է արևելյան ճակատին, լուսապսակով՝ որպես մի սրբի), իր որդիների ու ժողովրդի կողմից և ըստ ամենի՝ Գագիկը իրեն տեսնում է արդեն Դրախտում: Դրախտային աշխարհը Զվարթնոցում կառուցվում է Տրդատի և իր համախոհների կողմից, որոնք իրենց արդար գործով նույնպես արժանանում են Երկնային Դրախտի:

Այսպիսով, ակնհայտ է, որ Զվարթնոցի, ինչպես նաև Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու զարդագոտիների մտահղացման հիմքում դրված են միջնադարյան պատկերացումներն աշխարհի և Տիեզերքի, Աստծո և մարդու փոխհարաբերությունների մասին: Այս պատկերացումների պլաստիկ արտահայտությունն առաջին անգամ իրագործվելով Զվարթնոցի տաճարում՝ լայն տարածում է գտնում հայկական միջնադարյան արվեստում⁵⁹: Հիմք ընդունելով Երուսաղեմի Ս. Հարության տաճարի խորհրդաբանական կերպարը, վերջինիս ֆունկցիոնալ և ճարտարապետական սկզբունքները, ի դեմս Զվարթնոցի, Ներսես կաթողիկոսը կարողացավ ստեղծել մի յուրահատուկ և անկրկնելի շինություն, որտեղ այնքան վառ են արտահայտված մի կողմից ուշ անտիկ և վաղ քրիստոնեական ճարտարապետական ավանդույթները և պատկերացումները, մյուս կողմից՝ ազգային ճարտարապետական և գեղարվեստական մտածելակերպը: Դրանով է պայմանավորված այն, որ Զվարթնոցը իր առանձնակի տեղն է գրավել ինչպես հայկական, այնպես էլ քրիստոնեական արվեստի համատեքստում:

⁵⁶ Պետրոսյան Հ., Հայ միջնադարյան պատկերացումները..., էջ 423-424:

⁵⁷ Համաձայն Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Զվարթնոցի տաճարի հարևանությամբ պալատական համալիրի կառուցումից հետո Ներսեսը տնկում է խաղողի այգի:

⁵⁸ Պետրոսյան Հ., Հայ միջնադարյան պատկերացումները..., էջ 426:

⁵⁹ Այդ իմաստով հետաքրքրություն են ներկայացնում Միսավանի և Հնեվանքի եկեղեցիները, որտեղ տեղ են գտել պատվիրատուների և առաքյալների պատկերաքանդակներ: